

نقش رسانه‌ها در ترویج و نهادینه‌سازی عفو و گذشت در خانواده و جامعه با تأکید بر سیره امام رضا (ع)

چکیده

خانواده به عنوان مهم‌ترین نهاد اجتماعی و تربیتی جامعه نقش مهمی در آموزش اصول و معارف اخلاقی و دینی همچون عفو و گذشت در میان اعضای خود و جامعه دارد. یکی از منابع مهم برای استناد و استفاده در این رابطه دستورات دینی و سیره رضوی است و از راهبردهای تسهیل و تسریع آموزش و نهادینه سازی، استفاده از ظرفیت و قدرت رسانه‌ها در این راستا می‌باشد. با توجه به افزایش آمار خشونت در خانواده و جامعه از یک طرف و پیشرفت‌های ابزارهای ارتباط و رسانه از طرف دیگر، پژوهش حاضر با هدف بررسی نقش و جایگاه رسانه‌ها در ترویج و نهادینه سازی عفو و گذشت در خانواده براساس سیره رضوی انجام شد. روش پژوهش از نظر هدف کاربردی و از جهت ماهیت توصیفی-تحلیلی، براساس تحلیل محتوی کیفی با رویکرد تفسیری است. یافته‌های پژوهش نشان داد رسانه‌ها منبع عمده شناخت و یادگیری هستند که بواسطه حواس گوناگون و مخصوصاً حس بینایی زمینه را برای پردازش و یادگیری بهتر در ابعاد شناختی و رفتاری مفاهیم اخلاقی و تربیتی همچون عفو و گذشت فراهم می‌گردانند. رسانه‌ها به عنوان ابزارهای مهم آموزشی با ارائه الگوهای شناختی و رفتاری با بهره‌گیری از زبان صوتی - بصری و اثربخشی بر نوروهای آینه‌ای مغز، نقش مهمی در افزایش شناخت برای یادگیری، و ارائه الگوهای مناسب در راستای ترویج و نهادینه سازی حلم، عفو و گذشت در خانواده و جامعه بر عهده دارند.

دارند.

واژگان کلیدی: رسانه، خانواده، عفو و گذشت، سیره امام رضا (ع).

۱. مقدمه و بیان مسئله

خانواده از دیدگاه اسلام و تعالیم دینی، نهادی مقدس، سازمانی حرکت آفرین، ساحلی برای آرامش و بستری برای رشد و تربیت، جایگاه پیشرفت مادی و معنوی و تجلی‌گاه شکوفایی و بالندگی است (پناهی، ۱۳۸۷). اهمیت خانواده در تعالیم دینی اسلام به گونه‌ای است که در این دین به عنوان یک مکتب انسان‌ساز، بیشترین عنایت به تکریم، تنزیه و تعالی خانواده شده است و این نهاد مقدس به عنوان کانون تربیت و مهد مودت و رحمت محسوب می‌گردد و سعادت و شقاوت جامعه انسانی منوط به صلاح و فساد در این بنا است (حسن زاده، ۱۳۹۲: ۴۵).

نتایج تحقیقات نشان داده است که خانواده مهمترین بستر شکل‌گیری باورهای دینی و معنوی بوده (زهره کاشانی، ۱۳۸۸: ۱۸۸) و جامعه‌پذیری و آموزش‌های اولیه از جمله؛ آموزش فضایل اخلاقی و دوری از رذایل اخلاقی ابتدا در خانواده انجام می‌شود.

چنانکه سعادت و شقاوت اَمّت‌ها، مرهون رشادت و ضلالت خانواده است و اولین شرط داشتن جامعه‌ای سالم و پویا، سلامت و پایداری خانواده است. همه دستاوردهای علمی و هنری بشر در سایه خانواده‌های سالم و امن پدید آمده است (حسن زاده، ۱۳۹۲: ۴۷) و آنچه در میان خانواده‌ها مهم است، ارتباطی مناسب و حل مسائل و مشکلات مختلف در میان اعضای آن است. چرا که تعارضات در روابط انسانی و خانواده‌ها امری شایع است (شفیعی نیا، ۱۳۸۱) و مانع از تحقق اهداف متعالی تر می‌گردد. آنچه اهمیت دارد، نقش خانواده در کنترل و رفع این تعارضات است و حسن معاشرت به عنوان امری اساسی در تحکیم و پایداری خانواده مطرح است. چرا که با گسترش ابزار و وسایل و صنعتی شدن زندگی، انسان‌ها در میان جنگ‌ها و ماشین‌ها چنان غرق شده و از درک حقیقت زندگی و اینکه واقعیت اساسی، صنعت و سیاست نیست، بلکه مناسبت‌های انسانی و همکاری افراد خانه از زن و شوهر، پدر و مادر و فرزندان است، غافل مانده‌اند (دورانت، ۱۳۷۱: ۸۱).

نتایج پژوهش‌های انجام شده حاکی از آن است که تعارضات و خشونت در میان خانواده‌ها افزایش یافته است (عنایت و یعقوبی دوست، ۱۳۹۱؛ صادقی و همکاران، ۱۳۹۸؛ Sylaska and Edwards, 2014) و اهتمام افراد و خانواده‌ها در بکارگیری حلم، عفو و گذشت، صعه صدر و نبخشیدن در وضعیت مطلوبی نیست. این در حالی است که عفو و بخشش یک ویژگی سودمند در روابط انسانی بوده و همواره به‌طور گسترده به‌عنوان یک موضوع پژوهشی به‌وسیله متخصصان علوم انسانی مورد بررسی قرار گرفته است (ایمانی‌فر و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۴۹) و مهم‌تر آنکه قابل یادگیری و آموزش است (Enright, 2011:28) و می‌توان آن را در میان افراد خانواده و جامعه آموزش داد. مفهوم عفو براساس فرهنگ دهخدا به معنای گذشت کردن بر کسی و ترک کردن مجازات و خودداری از مؤاخذه وی است (دانشگر، ۱۳۹۰: ۱۰۹).

آنچه در یادگیری و آموزش حلم، عفو و گذشت مهم است، منابع، شیوه‌های بهره‌گیری، تعلیم و اجرای آن است که دستورات دینی به طور عام و سیره‌ی رضوی به صورت خاص به خوبی به این موضوع پرداخته و سرشار از مفاهیم و الگوهایی هستند که می‌تواند در این زمینه یاریگر و مؤثر بوده و با کمک ابزارهای ارتباطی همچون رسانه‌ها در انواع مختلف آن و از جمله رسانه‌های مدرن و ارتباط جمعی آموزش داده شوند.

رسانه‌ها به عنوان ابزارهای انتقال پیام، تأثیر زیادی بر رفتار و آموزش دارند به گونه‌ای که قدرت قابل ملاحظه‌ای بر شکل‌دهی رفتارهای مختلف و باورها و عقاید داشته و می‌توانند رفتارهای مصرف کنندگان آنان را تغییر دهند (میناوند و مزروعی، ۱۳۹۱: ۳۷). رسانه‌ها به عنوان منابع اطلاعاتی عنصری اساسی برای تصمیم‌گیری آگاهانه افراد (کیا و حسن پور، ۱۳۹۱: ۹۶) و یادگیری اصول اخلاقی صحیح هستند. امروزه، نقش رسانه‌ها در جامعه‌پذیری اولیه کودکان و جامعه‌پذیری درازمدت بزرگسالان، بطور گسترده، مورد قبول قرار گرفته است و برخی فرضیات اساسی درباره اثرات بالقوه رسانه‌ها، در سیاست‌های مختلف، تصمیم‌گیری‌ها، هنجارها و انتظارات والدین در رابطه با استفاده کودکان از رسانه‌ها، متجلی می‌شوند (مک کوایل، ۱۳۸۵: ۳۹۳)، چرا که رسانه‌ها نقش آموزشی و الگوی دارند و می‌توان از آن‌ها در جهت آموزش حلم، عفو و گذشت در خانواده‌ها و جامعه بهره‌مند گردید. به همین دلیل مسئله‌ی اصلی پژوهش حاضر این است که رسانه‌ها چه نقشی در ترویج حلم، عفو و گذشت در خانواده و جامعه دارند؟

۱.۱. اهمیت و ضرورت پژوهش

عفو و بخشش دیگران، از والاترین ارزش‌های اخلاقی و انسانی و نیز نشانه‌ی تعالی روح و عظمت شخصیت آدمی (ایروانی، ۱۳۸۴) و از جمله مکارم اخلاق و آداب معاشرت است (غباری بناب، ۱۳۷۹: ۲۸۹) که آگاهی از آن و پرورش توانمندی‌هایی مانند

آن می‌تواند در حفظ سلامت خانواده بسیار اثرگذار باشد (نجفی و همکاران، ۱۳۹۰: ۲۵). به عبارتی بخشش عمل و فضیلت اخلاقی محوری در دین اسلام، مسیحت و سایر سنت‌های دینی است. بخشیدن و عفو کردن به افراد امکان ادامه ارتباط بدون ناراحتی و تسلط گذشته بر افکار و رفتار، خصوصاً در موقعیت‌هایی که متضمن مشکلات ارتباطی، سوء استفاده یا صدمه روحی و مشکلات سلامت روان است، را فراهم می‌گرداند (Lin et al, 2004 & Reed et al).

عفو و گذشت برای سلامتی فرد، خانواده و جامعه ضروری بوده و در سودمندی بخشودگی برای سلامت روانی، مشخص شده است که افرادی که خطاها را می‌بخشند، اضطراب، خشم و افسردگی را کمتر گزارش می‌کنند (احتشام‌زاده و همکاران، ۱۳۸۹: ۴۴۵)، زیرا کسانی که در زمینه عفو در سطوح بالایی هستند، انگیزش‌های مثبت‌تری را گزارش می‌دهند و رضایت از زندگی آنها در سطح بالایی است (خدابخش و کیانی، ۱۳۹۲: ۱۰۵۱). عفو و بخشش سبب صلح و آشتی (Doorn, 2011:13) صمیمیت و رضایت از زندگی (Safarzadeh, 2011 :778)، افزایش میزان مهربانی و ترحم (Skoda, 2011 :12) و شادکامی و بهره‌مندی مناسب از زندگی (Rijavec, et.al, 2010 :189) و به عنوان یک ضرورت برای جامعه انسانی مطرح است.

در جامعه کنونی ناملایمات و تزاخم افراد برای یکدیگر امری اجتناب ناپذیر است و غالباً عفو و اغماض و سعه صدر تنها راه برخورداری از آرامش و آسایش در روابط اجتماعی و خانوادگی است؛ گذشت و چشم پوشی از خطاها و اشتباهات دیگران بخصوص در مسائل اجتماعی و ارتباط با دیگر افراد؛ بیشترین سفارش اسلام است (پرچم و رضانی نژاد، ۱۳۹۰: ۷) و در سیره رضوی نیز این امر به خوبی نمایان است. به گونه‌ای که امام رضا (ع) بهترین بندگان خدا را کسانی دانسته است که در هنگام خشم و غضب، عفو نمایند و از دیگران درگذرند (حرانی، ۱۳۷۶: ۴۶۹). اما آنچه مهم است یادگیری حلم و آموختن عفو و گذشت و آگاهی از نتایج آن‌ها در زندگی است، که کمتر به آن پرداخته شده است. در حالی که عفو و گذشت لازمه زندگی مسالمت آمیز بوده و قابل یادگیری و آموختن است.

با وجود پیشرفت فناوری، نفوذ و اثرگذاری رسانه‌ها بر زندگی و رفتار انسان‌ها می‌توان از این ظرفیت در راستای آموزش و افزایش میزان عفو و گذشت بهره‌مند گردید. لذا بررسی نقش رسانه‌ها در این زمینه لازم به نظر می‌رسد، به همین دلیل اهمیت و ضرورت این پژوهش برای آن است تا به بررسی نقش و جایگاه رسانه‌ها در ترویج و نهادینه شدن عفو و گذشت در خانواده‌ها و جامعه با تأکید بر سیره رضوی پرداخت.

۲.۱. روش پژوهش

به منظور رسیدن به اهداف پژوهش از روش تحقیق کیفی و به منظور تحلیل اطلاعات گردآوری شده از روش تحلیل محتوای منابع دینی، سیره رضوی و نتایج پژوهش‌های مرتبط استفاده شده است. جامعه آماری افزون بر قرآن و منابع دینی، احادیث و سیره رضوی همراه با نتایج پژوهش‌های مرتبط در رابطه با اثر رسانه‌ها بر ترویج و نهادینه سازی حلم، عفو و گذشت در خانواده و جامعه از جمله نتایج تحقیقات پزشکی در رابطه با اثرات دیدن بر سیستم عصبی و مغز استفاده شده است.

۳.۱. اهداف و فرضیات پژوهش

مهم‌ترین اهداف پژوهش عبارتند از؛

- هدف کلی: بررسی نقش و جایگاه رسانه‌ها در نهادینه سازی، حلم، عفو و گذشت در خانواده و جامعه.

- اهداف جزئی:

- بازشناسی معنا و مفهوم حلم، عفو، گذشت و سایر مفاهیم مرتبط.
 - بررسی جایگاه عفو، حلم و گذشت در سیره رضوی.
 - شناخت جایگاه رسانه‌ها در شکل‌دهی به رفتار.
 - اهمیت و جایگاه بینایی و تصاویر بر شکل‌گیری و انجام رفتار.
- فرضیه اصلی پژوهش بر این اساس است که رسانه‌ها با داشتن ویژگی‌های متعدد و قدرت اثرگذاری بالا می‌توانند نقش مهمی در ترویج و نهادینه سازی عفو و گذشت در خانواده و جامعه داشته باشند و سیره رضوی با داشتن بهترین مفاهیم، الگوها و راهکارها به عنوان زمینه‌ای مؤثر در این رابطه مورد استفاده قرار گیرد.

۴.۱. پیشینه پژوهش

در رابطه با رسانه‌ها، جایگاه، نقش و اثرات آن‌ها بر زندگی تا کنون تحقیقات مختلفی انجام شده است. با این وجود با بررسی‌های گسترده‌ای که پژوهشگر در رابطه با سابقه و پیشینه پژوهشی در مجلات علمی، فرهنگی، دینی، پژوهشی، فهرست پایان‌نامه‌ها و رساله‌های انجام گرفته، سایت‌های مختلف و... انجام داد، چنین حاصل شده که از لحاظ پیشینه پژوهش، مطالعه‌ای به صورت منسجم، مستقیم و نزدیک در زمینه نقش رسانه‌ها در ترویج و نهادینه شدن حلم، عفو و گذشت در خانواده و جامعه بر اساس سیره رضوی تا کنون انجام نشده، ولی هستند مطالعاتی که به جایگاه رسانه در ترویج عفو و گذشت پرداخته و در ادامه به برخی از آن‌ها پرداخته می‌شود.

- در مطالعه‌ای که بامری (۱۳۹۴) با عنوان؛ « بررسی تأثیر رسانه در افزایش عفو و بخشش مطالعه موردی: خانواده‌های شهر زابل» بر روی خانواده‌های این شهر انجام داد، به این نتیجه رسید که رسانه‌ها با تعلیم آموزه‌های دینی و ترویج فضیلت‌های اخلاقی و فواید آن می‌توانند در این راستا مؤثر باشند. به گونه‌ای که رابطه معنادار و مثبتی بین رسانه و افزایش عفو و بخشش وجود دارد. همچنین تفاوت معناداری در اثر رسانه در رواج فرهنگ عفو و گذشت در بین خانواده‌های قشر پایین و قشر بالا وجود دارد.
 - امین فرد و چیت ساز (۱۳۹۴)، در مطالعه‌ای با عنوان « راهبردهای مطلوب ترویج فرهنگ عفو و گذشت برای سیمای ج.ا.ا. به بررسی راهبردهای مناسب و مطلوب برای ترویج فرهنگ عفو و گذشت برای سیمای جمهوری اسلامی ایران پرداخته‌اند. نتایج پژوهش آنان نشان داد که مهمترین راهبرد برای سیما «آموزش تفکر انتقادی در برنامه‌های کودک تلویزیون (سیمای ملی) و ایجاد بستر مناسب برای یادگیری مهارت‌های اجتماعی و اجتماعی شدن در راستای ترویج فرهنگ عفو و گذشت برای کودکان» است.
- از سایر پژوهش‌های مرتبط با موضوع می‌توان به مطالعات انجام شده در رابطه با کنترل خشم و خشونت توسط رسانه‌ها که همسو با حلم، عفو و گذشت است اشاره کرد. به عنوان نمونه رضاقلی زاده (۱۳۹۹)، « بررسی آسیب‌های اجتماعی نوجوانان و نقش رسانه در کنترل و پیشگیری آن»، المیر و همکاران (۱۳۹۶)، «نقش رسانه‌های تصویری در پیشگیری و بروز جرایم خشونت آمیز»، احمدی و همکاران (۱۳۹۶)، « مطالعه رابطه بین استفاده از رسانه‌های مدرن و تمایل به بزهکاری در بین نوجوانان دانش آموز (مطالعه دانش‌آموزان مقطع متوسطه شهر بستک)»، شجاعی و همکاران (۱۳۹۵)، « تأثیر آموزش سواد رسانه‌ای بر پرخاشگری و نگرش به خشونت در کاربران نوجوان بازی‌های رایانه‌ای خشن» و سایر تحقیقات مرتبط در این زمینه اشاره نمود که نتایج آن‌ها

حاکمی از اثر و ارتباط مستقیم برنامه‌های خشونت آمیز و تأثیر آن بر میزان خشونت در میان افراد و خانواده‌ها است و در مقابل با نمایش و بهره‌مندی از رسانه‌ها در نقطه مقابل خشونت و خشم، یعنی عفو و بخشش می‌توان در این راستا اقدام نمود.

۲. مبانی و مفاهیم پژوهش

- رسانه

در تعریفی ساده می‌توان رسانه^۱ را وسیله‌ای دانست که پیامی را فرستنده به گیرنده انتقال می‌دهد. رسانه، هر نوع واسطه یا مجاری انتقال پیام است که از طریق فرستنده اعمال می‌شود. همچنین رسانه گاهی کانال نیز نامیده می‌شود. یک رسانه (medium) عبارت است از هر ابزاری برای برقراری ارتباطات. رسانه حامل یا واسطه پیام است. بدین ترتیب واسطه هم رسانه معنی می‌دهد و هم واسطه (ینگلیس، ۱۳۷۷: ۳۷). این واژه که گاه به معنای مفرد و گاه به معنای جمع به کار می‌رود و همان‌طور که از نام آن مشخص است، مأموریت رسانه، رساندن دارد، یعنی پیامی را از فرستنده به گیرنده می‌رساند. رسانه‌ها به ابزارهای انتقال پیام‌ها از فرستنده یا فرستندگان به مخاطب یا مخاطبان گفته می‌شود؛ که شامل روزنامه، کتاب، رادیو، تلویزیون، ماهواره، تکنولوژی‌های نوین ارتباطات و اطلاعات و اینترنت و... است. این وسایل دارای ویژگی‌هایی مانند پیام‌گیران ناآشنا، سرعت عمل زیاد و تکثیر پیام هستند (دادگران، ۱۳۸۴، ۵۶).

- عفو و گذشت

عفو در اصل به معنای «صرف نظر کردن و رها کردن» است؛ از این رو، برای بیان صرف نظر کردن از عقوبت گناه، «عفا عنه» به کار می‌رود (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۵: ۲۰). همچنین عفو به معنای گذشتن از گناه و ترک کفر آن است و اصل و ریشه آن به معنی محو و نابودی است (ابن منظور، ۱۴۱۶، ج ۹: ۲۹۴). به عبارتی گفته شده است؛ عفو به معنای قصد گرفتن چیزی است و به همین مناسبت به وزش بادهایی که منجر به ویرانی و گرفتن چیزی می‌شود، این واژه اطلاق شده است و اگر به محو کردن، عفو اطلاق می‌گردد بخاطر این است که آن هم نوعی قصد برگرفتن چیزی است (راغب، ۱۴۲۶، ج ۱: ماده عفا).

امام صادق (ع) در تعریف عفو می‌فرماید: «عفو کردن و از تقصیر گذشتن با وجود قدرت و انتقام، طریقه پیامبران و متقیان است و معنی عفو آن است که هر گاه از کسی جرمی و تقصیری نسبت به تو واقع شود، پی او نیروی و به او اظهار نکنی و از ظاهر و باطن فراموش کنی و احسان را به او زیاده‌تر از پیش کنی» (گیلانی، ۱۳۷۷، ج ۱: ۳۷۴).

در کنار مفهوم عفو و بخشش، مفاهیم دیگری نیز مانند حلم، صبح، غفران و احسان نیز مطرح است که تا حد زیادی هم معنی عفو و بخشش بوده و در این قسمت به صورت خلاصه اشاره‌ای به این مفاهیم می‌گردد.

حلم: واژه‌ی حلم از ماده (حلم، یحلم، حلما) به معنای «انا» هست و حلیم کسی است که در عقوبت کردن عجله نمی‌کند و صبور است (فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۳: ۲۴۶). اصل واژه حلم را بازداشت نفس و طبیعت انسان از غضب و احساسات می‌داند. در واقع به دست آوردن سکون و آرامش و صبر در برابر آنچه با طبیعت انسان سازگار نیست. این واژه در برابر عجله، سبک عقل، سفیه و خشم قرار می‌گیرد (مصطفوی، ۱۳۶۰، ج ۲: ۲۷۴) تفاوت حلم و صبر در آن است که صبوری انسان، یعنی امتناع نفس از جزع و آه

^۱Media

و ناله که در نتیجه رسیدن مصیبتی بر او واقع شده است، در حالی که حلم در نتیجه مصیبت نیست. به همین دلیل حلم از صفات الهی است؛ اما صبر از صفات الهی نیست (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۲: ۱۶۸).

صفح: صفح در لغت به معنای پهلوی و جانب و روی هرچیز است، مثل صفحه صورت، روی شمشیر و صفحه سنگ (فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۳، ص ۱۲۲). صفح از عفو بلیغ‌تر و رساتر است و آن معنای اضافی که در صفح است، عبارت است از روی خوش نشان دادن (طباطبایی، ۱۳۷۷، ج ۱۳، ص ۲۸۰). به عبارتی در صفح، انسان علاوه بر آنکه از خطا و گناه دیگران را می‌بخشد، از آن‌ها درمی‌گذرد و نسبت به آنان مهربان و دارای روی خوش است. در آیه ۲۲ سوره نور نیز خداوند عفو و صفح را در کنار هم به کار برده و از مؤمنان خواسته است که از تقصیر یکدیگر درگذرند و درصدد انتقام برنیایند و بعد از بخشش روی خوش بهم نشان دهند.

غفران: غفران از ماده «غفر» بوده و به معنای پوشیدن چیزی است که انسان را از زشتی حفظ می‌کند. در اصطلاح قرآنی غفران به معنای آن است که خداوند عیوب و گناه بندگان خود را می‌پوشاند و آنان را از عذاب و کیفر حفظ می‌کند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۶۰۲). خداوند در آیه ۳ سوره آل‌عمران از مؤمنان می‌خواهد که برای غفران الهی شتاب کنند ...

احسان: واژه احسان از ریشه «حسن» به معنای زیبایی و نیکی‌می‌باشد که در قرآن در سه معنا به کار رفته است: تفضل و نیکی به دیگران، انجام و سر و سامان دادن به کارها به وجه نیکو و کامل، انجام اعمال و رفتار صالح. احسان در این کاربرد تقریباً مترادف با تقوا و پرهیزکاری است (بن فارس، ۱۴۰۲، ج ۲، ص ۵۷). در قرآن کریم نیز این واژه با مشتقات آن زیاد به کار رفته و حتی آیه ۹۰ سوره نحل، آیه احسان نام گرفته است که خداوند در این آیه به ۶ نکته اخلاقی ایجابی و سلبی (سه اصل مثبت و سه اصل منفی) که یکی از آن‌ها احسان است، دستور می‌دهد.

- خانواده

خانواده یک واحد زیستی، اجتماعی و بنیادی در جامعه است که از دو یا چند نفر بزرگسال تشکیل شده است که با هم زندگی می‌کنند و در زمینه مراقبت و تربیت فرزندان (چه فرزندان زیستی چه فرزند خوانده‌ها) با یکدیگر همکاری دارند (تامپسون و هندرسون، ۲۰۰۷؛ نقل از صادقی و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۴۳). به عبارتی خانواده به عنوان یک نهاد اصلی جامعه مدنی (گیدنز، ۱۳۸۶: ۱۰۵) یک واحد اجتماعی، ناشی از ازدواج یک زن و یک مرد است که فرزندان پدید آمده از آنها، آن را تکمیل می‌کنند (قائم، ۱۳۹۳).

در جوامع انسانی، خانواده به گروهی از افراد گفته می‌شود که با یکدیگر از طریق هم‌خونی، تمایل سببی، یا مکان زندگی مشترک وابستگی دارند. خانواده در بیشتر جوامع، نهاد اصلی جامعه‌پذیری کودکان است. سازمان ملل متحد (۱۹۹۴) نیز در آمار جمعیتی خود، خانواده را چنین تعریف می‌کند: «خانواده یا خانوار به گروه دو یا چند نفره‌ای اطلاق می‌شود که با هم زندگی می‌کنند؛ درآمد مشترک برای غذا و دیگر ضروریات زندگی دارند و از طریق خون، فرزندخواندگی یا ازدواج، با هم نسبت دارند. در یک خانواده ممکن است یک یا چند خانواده زندگی کنند، تمام خانوارها، هم خانواده نیستند» (اعزازی، ۱۳۸۵).

۳. عفو و بخشش در تعالیم دینی و سیره رضوی

پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) می‌فرماید: «بخشیدن کسی که به شما آسیب رسانده، بهترین اخلاق دنیا و آخرت است» (ابن بابویه (شیخ صدوق)، ۱۴۱۳، ج ۴: ۲۵۷). در مقابل، نداشتن روحیه گذشت، بدترین عیب محسوب می‌شود. و امام علی (علیه السلام) نیز در رابطه با عفو و گذشت فرمودند: «کمی عفو و گذشت، زشت‌ترین عیب‌ها و شتاب نمودن برای انتقام، بزرگ‌ترین گناه است» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰، ج ۴: ۵۰۵).

بخشش نگرشی همراه با شفقت و درک و تفاهم است که با انتخاب آن به جهان و اطرافیان واکنش نشان داده می‌شود و به منظور پایداری زندگی اجتماعی و حفظ و استحکام خانواده انجام می‌گیرد که در قرآن کریم به برخی از عوامل زمینه ساز آن اشاره شده است همچون؛ اعتقاد به قیامت و رستاخیز، هدف‌داری خلقت و آفرینش، حتمی بودن بازخواست و محاسبه، همچنان که در آیه ۸۵ سوره حجر به این مطلب اشاره شده است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۲: ۲۸۰) «و ما خلقنا السماوات و الارض و ما بینهما الا بالحق و ان الساعه لاتیة فاصفح الصفح الجمیل» (حجر/۸۵). در تفسیر و توضیح این آیه امام رضا (ع) فرموده است که: «منظور از صفح عفو کردن بدون مؤاخذه و سرزنش است» (ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۷۳).

سیره‌ی رضوی نیز سرشار از تعالیم و مفاهیمی است که نشان از توجه ویژه ایشان به عفو و بخشش است. چنانکه از امام رضا (ع) علاوه بر پذیرفتن عذر محمد بن خالد که پیرو مکتب اهل بیت نبود و به ایشان دشنام داده و بعد خواسته که امام رضا (ع) ایشان را عفو کنند^۱، راجع به بهترین بندگان سؤال شد، در پاسخ فرمود: کسانی که چون نیکی کنند، از توفیقی که یافتند شاد شوند، و هرگاه کار بدی کنند از خدا آمرزش خواهند. هر وقت به آنان عطایی شود شکر گزارند، و چون در بلا افتند شکیبایی ورزند، و هنگام خشم، از مورد غضب در گذرند» (حرانی، ۱۳۷۶: ۴۶۹).

امام رضا (ع) همچنین درباره‌ی بردباری و صبوری در عقوبت که ملازم عفو و گذشت است و صاحب علم به این اخلاق آراسته و مزین است، فرمودند: «از جمله نشانه‌های فقه، حلم و بردباری، سکوت و دم فرو بستن است. سکوت، یکی از درهای حکمت و ایجاد کننده محبت بوده و به همه‌ی نیکی‌ها رهنماست» (مجلسی، ۱۴۱۰، ج ۲: ۴۸).

امام رضا (ع) در دوران زندگی‌شان و زندانی بودن پدر بزرگوارشان مکرر سعه صدر از خود نشان می‌دادند و مراقب اهل و عیال پدر ارجمندشان بودند. ایشان اهل حلم و شکیبایی بودند. در برابر افرادی که با ایشان ستیزه و نزاع داشتند حلم و صبر می‌ورزیدند. در برابر دهن کجی‌های دیگران سعی می‌کردند سکوت کنند. افرادی بودند که نسبت به ایشان بی‌احترامی می‌کردند. اما این بزرگوار در برابر آنها خاموشی را انتخاب می‌کردند (عمادزاده، ۱۳۹۳: ۱۰۶۴) و در بیشتر موارد آنها را می‌بخشیدند.

۴. رسانه‌ها؛ ترویج و نهادینه کردن عفو و گذشت

^۱ - محمد بن خالد آمده و عرضه داشت: فدایت شوم من اشتباهاتی را مرتکب شده و به خودم ستم کرده‌ام من از گذشته‌ی خود پشیمانم و به درگاه الهی از گذشته خود استغفار می‌کنم. دوست دارم عذر مرا بپذیرفته و خطای مرا ببخشید. امام هشتم (ع) فرمود: بلی، من بخشیدم و عذرت را پذیرفتم. آنگاه امام رضا (ع) به آیه‌ای از قرآن استناد جسته و فرمود: خداوند به پیامبر خود می‌فرماید: «به برکت رحمت الهی در برخورد با مردم نرم و مهربان شدی اگر خشن و سنگدل بودی مردم از اطراف تو پراکنده می‌شدند پس آنان را عفو کن و برایشان طلب آمرزش نما و با آنان در امور جامعه مشورت کن» (عیاشی، بی تا، ج ۱: ۲۰۳).

در جهان امروز رسانه‌های دیداری و نوشتاری منبع عمده شناخت، آفرینش و پویایی ذهن و فرهنگ افراد به شمار می‌روند و توان و قدرت این ابزار آنچنان بلند است که افراد دانش و چشم انداز شناختی که دارند را از رسانه‌ها دریافت می‌کنند (بیابانی، ۱۳۸۴: ۱۲). امروزه در عصر انفجار اطلاعات این حقیقت به خوبی اثبات شده است که رسانه‌ها از نظر کارکردهای آموزشی نقش و سهم قابل ملاحظه‌ای در انتقال میراث فرهنگی و فکری بشر و ملت‌ها دارد (نایی و آغاز، ۱۳۸۸).

رسانه‌ها فراهم‌آورنده دانش و شکل‌دهنده ارزش‌هایند و مردم همواره از آن‌ها تأثیر می‌پذیرند و می‌آموزند. اهمیت وظیفه آموزشی وسایل ارتباطی در جوامع معاصر، به‌حدی است که بعضی از جامعه‌شناسان برای مطبوعات و رادیو و تلویزیون و سینما نقش «آموزش موازی» یا «آموزش دائمی» قائل هستند. جامعه‌شناسان معتقدند که وسایل ارتباطی با پخش اطلاعات و معلومات جدید، به موازات کوشش معلمان و اساتید، وظیفه آموزشی انجام داده و دانستنی‌های عملی، فرهنگی و اجتماعی دانش‌آموزان و دانشجویان را تکمیل می‌کنند (معتد نژاد، ۱۳۸۵: ۱۱۰).

کودکان و نوجوانان بیشتر از رسانه‌ها تأثیر می‌پذیرند و پیام‌ها و برنامه‌های رسانه‌ای در شکل‌دهی الگوهای رفتاری مطلوب یا نامطلوب در میان این گروه سنی نقش بسزائی دارد (بخارای، ۱۳۹۳: ۴۹۸). سیستم‌های رسانه‌های اجتماعی که امروزه بسیار مورد توجه و استفاده است، دارای توان بالقوه جهت یادگیری هستند و همچنین قادرند فعالیت‌ها و ارزش‌های مختلف از جمله عفو و گذشت را سازماندهی و تنظیم کنند (Tower et al, 2014). نتایج تحقیقات جدید نشان داده است که عفو موجب بهزیستی روانشناختی است و هرچه نوجوان قدرت بیشتری در بخشش چیزهای آزاردهنده نسبت به خود، داشته باشد، از سلامت روانی بیشتری برخوردار خواهد بود و عفو و بخشش تأثیر مثبت در راستای بهزیستی معنوی، ذهنی و رابطه‌ای افراد در محیط خانواده و جامعه دارد (Wulandari & Megawati, 2020) بدین ترتیب در راستای بهزیستی روانشناختی و نهادینه سازی عفو و گذشت در خانواده و جامعه لازم است تا کودکان و نوجوانان به عنوان گروه هدف در نظر گرفته شوند، زیرا هنوز شخصیت آن‌ها از انعطاف پذیری لازم برای تغییر برخوردار است و توانایی یادگیری آن‌ها بیشتر بوده و نسبت به سایر گروه‌ها در زمان کمتر، مطالب بیشتری را فرا خواهند گرفت.

یکی از مهم‌ترین رسانه‌هایی که می‌تواند در ترویج عفو و گذشت در خانواده مورد توجه بوده و استفاده گردد، رسانه‌های اجتماعی هستند که به باور مدیران آموزشی فرصت‌های زیادی را برای آموزش و یادگیری فراهم می‌آورند (Arquero et al, 2017) و منظور از آن‌ها گروهی از برنامه‌های کاربردی مبتنی بر اینترنت با اتکاء بر پایه‌های فناوری وب و ایجاد و تبادل محتوای تولید شده است (Kaplan & Haenlein, 2010) و انتشار آن (Tonta, 2009) جهت یادگیری است. بواسطه رسانه‌های اجتماعی به سرعت می‌توان محتوای تولید شده و مناسب در مورد عفو و گذشت را با تعداد زیادی از افراد به اشتراک گذاشت (Zywica et al, 2011) و نظرات و بازخورد آنان را دریافت نمود (Wang & Woo, 2008).

انسان از طریق حواس پنج‌گانه خود شامل حواس بینایی، شنوایی، بویایی، لامسه و چشایی محرک‌های محیطی را درک و ریافت می‌کند. احساس و عاطفه، ادراک و یادگیری و یا تفکر بدون این حواس ممکن نیست (Minh & Ly, 2015) و بینایی به عنوان برترین حس (Helmefalk, 2019) و مهمترین عامل برانگیزاننده و تحریک کننده احساسات (Wiedmann et al, 2013) در جهت یادگیری است. همچنین شواهدی وجود دارد که چشم‌های انسان به عنوان ابزار بینایی عمدتاً به صورت فعال به محرک‌ها پاسخ می‌دهند (Shen & Rao, 2016) و زمینه را برای پردازش و یادگیری بهتر فراهم می‌گردانند.

رسانه‌ها در دو مقیاس شناختی و رفتاری می‌توانند نقش مهمی در ترویج و نهادینه سازی عفو و گذشت در خانواده و جامعه داشته باشند. در بعد شناختی تأثیر رسانه‌ها بدین صورت است که قرار گرفتن در معرض آن‌ها، آگاهی و شناخت از جهان و محیط پیرامون را افزایش می‌دهد (عدلی پور و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۲) چرا که به خاطر استفاده مکرر و در معرض محتواهای خاص قرار گرفتن روبروی رسانه‌ها باعث ایجاد جهان بینی مشترک و تأثیر عمیق می‌گردد (احمدی و همکاران، ۱۳۹۶: ۵۸).

در بعد رفتاری، رسانه‌ها می‌توانند با ارائه الگوهای رفتاری در راستای ترویج حلم، عفو و گذشت باعث نهادینه شدن آن در خانواده و جامعه شوند. آن‌ها دو گونه از الگوهای رفتاری را ارائه می‌کنند که در برای خانواده و جامعه ارائه می‌گردد. یکی الگوهای رفتاری فردی که جنبه‌های گوناگونی از زندگی انسان‌ها را به تصویر می‌کشد و الگوهای رفتاری را ارائه می‌دهد، که می‌توانند، مورد تقلید گروه مخاطبین واقع شوند. پذیرش این رفتارها از روی الگو و مدل، که بعنوان نظریه مدل‌سازی مطرح است، نوعی آموزش، یادگیری و جامعه پذیری محسوب می‌شود. دیگری الگوهای رفتاری اجتماعی که مدل‌هایی را برای رفتار یک گروه اجتماعی ارائه کرده و نشان‌دهنده رفتار صحیح در گروه‌های متفاوت است که در نتیجه، موجب جامعه‌پذیری خواهد شد (دفلور و دنیس، ۱۳۸۳: ۶۳۸). بنابراین یادگیری از طریق رسانه‌ها بسیار مهم است.

یادگیری فرآیند مهم در ارتباط میان رسانه‌ها و ترویج و نهادینه سازی عفو و گذشت در خانواده و جامعه است. یادگیری فرآیندی است که در سه مرحله رمزگردانی، اندوزش و بازگردانی اتفاق می‌افتد. نتایج تحقیقات مختلف نشان داده است که حس‌های مختلف در فرآیند یادگیری نقش یکسانی ندارند و ۷۵ درصد از میزان یادگیری از طریق بینایی، ۱۳ درصد از طریق شنوایی، ۶ درصد از طریق لامسه، ۳ درصد بویایی و ۳ درصد چشایی صورت می‌گیرد (احدیان، ۱۳۸۰: ۷۳-۶۳) و بدین ترتیب ۸۸ درصد یادگیری انسان بواسطه دو حس بینایی و شنوایی انجام می‌پذیرد و عمده رسانه‌ها در ارتباط مستقیم با این دو حس قرار دارند. به همین دلیل رسانه‌ها می‌توانند نقش بسیار مهم و جایگاهی بالا در یادگیری، ترویج و نهادینه سازی عفو و گذشت در خانواده داشته باشند و نتایج تحقیقات نشان داده است خانواده‌هایی که در میان آن‌ها عفو و گذشت بیشتر باشد، توانایی بیشتری در بخشش خطا و اشتباه دیگران دارند و کمتر دچار جدایی و طلاق می‌شوند (Yáñez-Yaben, 2016) و حتی افراد این خانواده‌ها سلامت جسمی و طول عمری بیشتری در مقایسه با دیگران دارند (Norman, 2017).

رسانه‌ها از طریق نمایش الگوهای شناختی- رفتاری مرتبط با عفو و گذشت و مشاهده آن توسط اعضای خانواده و جامعه اثر مطلوب خود را در این زمینه خواهند گذاشت. زیرا سیستم نورون‌های آینه‌ای^۱ که در ۱۹۹۰م. در دانشگاه پاراما کشف شد، نقش مهمی در ادراک اعمال دیگران ایفا کرده و ضرورتی برای توانایی انسان در جهت یادگیری از طریق مشاهده و تقلید هستند (Vangog et al, 2009) و بنابراین درک رفتار دیگران و آگاهی از رفتارها و نتایج آنان (افزایش شناخت) و تقلید (مشاهده الگوی عملی رفتار) دو رفتار است که توسط سیستم‌های نورون آینه‌ای انجام می‌شود و توسط رسانه‌ها به خوبی ارائه می‌گردد. بنابراین رسانه‌ها با توجه به قدرت خود از طرفی و با توجه به کارکرد مغز و سیستم نورون‌های آینه‌ای می‌توانند نقش خود را در ارتباط با آموزش، ترویج و نهادینه سازی عفو و گذشت در خانواده و جامعه به خوبی ایفا نمایند. همچنین رسانه‌ها قادرند با ایجاد درگیری حسی و بکارگیری حواس مختلف از یک طرف و با نمایش و مطرح نمودن عفو و گذشت در سیره رضوی از طرف دیگر، علاقه‌مندی به یادگیری را افزایش دهند و براساس نظریه‌های محرک به هدف خود که ترویج و نهادینه‌سازی حلم، عفو و گذشت در خانواده و جامعه است، دست یابند.

¹ Mirror Neuron System or MNS

۵. جمع بندی و نتیجه گیری

خانواده به عنوان یک نهاد مقدس در آموزه‌های دینی از اهمیت بسیار زیادی برخوردار است و همیشه به عنوان اولین نهاد اجتماعی شدن و تربیت افراد مطرح بوده است. در خانواده است که افراد اعمال سعادت آفرین یا شقاوت بخش را می‌آموزند. حسن معاشرت افراد در خانواده علاوه بر اثرگذاری در ارتباطات میان فردی در سطوح بالاتر و در جامعه نیز تأثیرگذار است. از آنجایی که نتایج تحقیقات مختلف نشانگر بالا رفتن میزان خشونت، دشمنی‌ها و انتقام‌جویی‌های بی ارزش است، لازم است تا به آموزش و نهادینه سازی حلم، عفو و گذشت به عنوان پادزهر و مرهم این رذیلت‌های اخلاقی پرداخته شود. آنچه در آموزش و نهادینه سازی حلم، عفو و گذشته مهم است، بهره‌مندی از منابع و دستورالعمل‌های سازنده در این زمینه است که آیات قرآن، سخنان پیامبر (ص) و ائمه معصومین (ع) در این زمینه سرشار از نکات، دستورات و الگوهای مختلف فکری، عملی بوده و امام رضا (ع) نیز در تمام مدت زندگی‌شان به حلم، عفو و گذشت توجه داشته و آن‌را خود به کار می‌برده و در سخنان‌شان به زیبایی بیان فرموده‌اند. چنانکه با توجه به آیه ی ۸۵ سوره حجر در رابطه با داشتن حلم و معنای صفح فرموده‌اند که بخشش باید همراه با فراموشی خطای دیگران و مهربانی باشد و منظور از صفح بخشیدن بدون سرزنش و مؤاخذه است. همچنین بهترین بندگان خدا از نظر امام رضا (ع) کسانی هستند که هنگام خشم و غضب، عفو می‌کنند و ایشان خود نیز این رفتار را با محمد بن خالد داشت و از جمله نشانه‌های افراد حلیم را صبوری و سکوت می‌دانستند.

آنچه پس از مطرح شدن و شناسایی منابع و دستورات مرتبط با حلم، عفو و گذشت مطرح است، آموزش، ترویج و نهادینه سازی آن در میان خانواده و جامعه است که با توجه به اثرگذاری رسانه‌ها بر سبک زندگی و نقش مهم آن‌ها در جامعه پذیری افراد، می‌توان از ظرفیت این ابزارهای ارتباطی در این زمینه بهره‌مند گردید. رسانه‌ها و مخصوصاً رسانه‌های اجتماعی که امروزه مورد استقبال و استفاده فراوان قرار گرفته، با ارائه شناخت کافی و الگوهای رفتاری مناسب می‌توانند زمینه‌ساز آموزش، ترویج و نهادینه سازی حلم، عفو و گذشت در خانواده و جامعه باشند. زیرا که بیشتری میزان یادگیری انسان بواسطه چشم و از طریق دیدن و پس از آن بواسطه گوش و از طریق شنیدن انجام می‌شود و رسانه‌ها توأمان این دو را در کنار هم دارند. چنان که آگاهی یابی از فواید حلم، عفو و گذشت و مشاهده الگوهای رفتاری مناسب آن از طریق رسانه‌ها باعث اثر گذاری بر نوروهای آئینه‌ای مغز گردیده و زمینه را برای یادگیری و نقش بستن رفتار شایسته در ذهن همراه با تقلید رفتار مطلوب فراهم می‌گردانند. بنابراین می‌توان گفت که به واسطه‌ی رسانه‌ها فضیلت‌های اخلاقی و اجتماعی حلم، عفو و گذشت در خانواده و جامعه به راحتی قابل آموزش، ترویج و نهادینه‌سازی بوده و لازم است تا تحقیقات تجربی بیشتری در این زمینه انجام شود. لذا بهتر است در دو حوزه‌ی شناختی و رفتاری بواسطه متخصصان این حوزه‌ها با همکاری متخصصان رسانه‌ای تعامل و همکاری بیشتری صورت پذیرد و با تولید محتواهای رسانه‌ای شایسته از طریق بهره‌گیری از تعالیم دینی و سیره‌ی امام رضا (ع) در این زمینه اقدام گردد. در این راستا پیشنهادات زیر ارائه می‌گردد:

- انجام پژوهش‌های علمی و تجربی در اثربخشی دیدن تولیدات رسانه‌ای حلم، عفو و گذشت بر رفتارهای انسان به واسطه نقش نوروهای آئینه‌ای.
- افزایش تولیدات رسانه‌ای و برنامه‌های حاوی آموزش حلم، عفو و گذشت برای کودکان و نوجوانان.
- بهره‌مندی از سواد رسانه‌ای و افراد ماهر در زمینه تولیدات محتوا در راستای تهیه برنامه‌های ملی، مرتبط با حلم، عفو و گذشت.
- ترسیم چشم انداز مطلوب از نتایج و اثرات ترویج و نهادینه شدن حلم، عفو و گذشت در خانواده و جامعه.

- ترکیب و همخوانی محتوا و مطالب رسانه‌ای با آموزه‌های دینی و رضوی.

منابع به روزرسانی و نکات ارزیاب محترم اعمال گردید.

منابع و مآخذ

قرآن کریم

۱. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۶). آلامالی (للسدوق)، تهران: کتابچی.
۲. ابن منظور (۱۴۱۶). لسان العرب، چاپ اول، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
۳. احتشام‌زاده، پروین؛ احدی، حسن؛ عنایتی، میرصلاح‌الدین؛ حیدری، علیرضا (۱۳۸۹). ساخت و اعتباریابی مقیاسی برای سنجش بخشودگی بین فردی. روانپزشکی و روانشناسی بالینی ایران، سال ۱۶، شماره ۴، ص ۴۵۵-۴۴۳.
۴. احدیان، محمد (۱۳۸۰). مقدمات تکنولوژی آموزشی، چاپ ۲۱، تهران: بشری.
۵. احمدی، حبیب؛ عباسی شوازی، محمدتقی؛ یادگاری، رامین؛ کرمی، فرشاد (۱۳۹۶). «مطالعه رابطه بین استفاده از رسانه‌های مدرن و تمایل به بزهکاری در بین نوجوانان دانش آموز (مطالعه دانش‌آموزان مقطع متوسطه شهر بستک)»، پژوهش‌های راهبردی امنیت و نظم اجتماعی، سال ۶، پیاپی ۱۹، ش ۴، ص ۷۰-۵۳.
۶. اعزازی، شهلا (۱۳۸۵). جامعه‌شناسی خانواده: با تأکید بر نقش، ساختار و کارکرد خانواده در دوران معاصر، تهران: روشنگران و مطالعات زنان.
۷. امین فرد، احمد؛ چیت ساز، فروغ (۱۳۹۴). «راهبردهای مطلوب ترویج فرهنگ عفو و گذشت برای سیمای ج.ا.ا»، فصلنامه تغییرات اجتماعی - فرهنگی، دوره ۱۲، شماره ۳، پیاپی ۴۶، ص ۳۴-۱۴.
۸. ایروانی، جواد (۱۳۸۴). خاستگاه مدارا و عفو از دیدگاه قرآن و حدیث. الهیات و حقوق، شماره ۱۷، ص ۱۸۶-۱۵۱.
۹. ایمانی، فرو، حمیدرضا؛ فاطمی، جمیله؛ امینی، فاطمه (۱۳۹۱). «بخشش از دیدگاه روشنفکری و قرآن کریم»، انسان پژوهی دینی، دوره ۹، ش ۲۷، پیاپی ۲۷، ص ۱۷۵-۱۴۹.
۱۰. بامری، اسحاق (۱۳۹۴). «بررسی تأثیر رسانه در افزایش عفو و بخشش مطالعه موردی: خانواده‌های شهر زابل»، نشریه مطالعات علوم اجتماعی ایران، سال ۱۲، شماره ۳، پیاپی ۴۶، ص ۴۶-۳۳.
۱۱. بخارایی، احمد (۱۳۹۳). جامعه‌شناسی انحرافات اجتماعی در ایران، تهران: جامعه‌شناسان.
۱۲. بن فارس، احمد (۱۴۰۲). مجمع مقایس اللغه، جلد ۲. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
۱۳. بیابانی، غلامحسین (۱۳۸۴). «نقش وسایل ارتباط جمعی»، فصلنامه مطالعات امنیت اجتماعی.
۱۴. پرچم اعظم، رضائی نژاد الهام (۱۳۹۰). «بررسی جایگاه خانوادگی و اجتماعی عفو و بخشش در آموزه‌های دینی (۱)» فصلنامه قرآنی کوثر شماره ۴۰، ص ۱۸-۷.
۱۵. پناهی، علی احمد (۱۳۸۷). «خانواده از منظر دین و روانشناسی»، نشریه معرفت، ش ۱۳۵.
۱۶. تیممی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۴۱۰ق). غرر الحکم و درر الکلم، محقق و مصحح، سید مهدی رجائی، چاپ دوم، قم: دار الکتب الاسلامی.
۱۷. حرانی، حسن بن شعبه (۱۳۷۶). تحفه العقول، ترجمه محمداصادق حسن زاده، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

۱۸. حسن زاده، صالح (۱۳۹۲). «عوامل تحکیم خانواده در فرهنگ اسلامی»، نشریه معارف قرآنی، دوره ۴، شماره ۱۵، پیاپی ۱۵، ص ۶۸-۴۵.
۱۹. خدابخش، محمدرضا؛ کیانی، فریبا (۱۳۹۲). «بررسی نقش عفو در سلامت و بهزیستی روانشناختی دانشجویان»، تحقیقات نظام سلامت، سال ۹، شماره ۱۰، ص ۱۰۶۱-۱۰۵۰.
۲۰. دادگران، سید محمد (۱۳۸۴). مبانی ارتباط جمعی؛ چاپ هشتم، تهران: مروارید و فیروزه.
۲۱. دانشگر، مجید (۱۳۹۰). عفو و بخشش از منظر روان شناسی و الاهیات مسیحی، فصلنامه پژوهش های فلسفی-کلامی، شماره ۵۰، ص ۱۱۶-۱۰۷.
۲۲. دفلور، ملوین و دنیس، اورت دی (۱۳۸۳). شناخت ارتباطات جمعی، ترجمه سیروس مرادی، چاپ اول، تهران: دانشکده صدا و سیما.
۲۳. دورانت، ویل (۱۳۷۱). لذات فلسفه، ترجمه عباس زیراب، تهران: آموزش انقلاب اسلامی.
۲۴. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). مفردات الفاظ القرآن کریم. ترجمه مصطفی رحیمی نیا. تهران: نظر سبحان.
۲۵. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۲۶ق). مفردات الفاظ قرآن کریم، چاپ اول، قم: طلیعه نور.
۲۶. رضاقلی زاده، بهنام (۱۳۹۹). «بررسی آسیب های اجتماعی نوجوانان و نقش رسانه در کنترل و پیشگیری آن»، نشریه رسانه، سال ۳۱، ش ۱، ص ۱۶۶-۱۴۷.
۲۷. زهره کاشانی، علی اکبر (۱۳۸۸). «اصول تربیت دینی از منظر آیات و روایات»، نشریه اسلام و پژوهش های تربیتی، سال اول، ش ۲، ص ۲۰۲-۱۶۹.
۲۸. شجاعی، ثاراله؛ دهداری، طاهره؛ دوران، بهناز؛ نوری، کرامت اله؛ شجاعی، محمد (۱۳۹۵). «تأثیر آموزش سواد رسانه ای بر پرخاشگری و نگرش به خشونت در کاربران نوجوان بازی های رایانه ای خشن»، فصلنامه مطالعات رسانه های نوین، سال ۲، ش ۸، ص ۲۱۴-۱۷۴.
۲۹. شفیع نیا، اعظم (۱۳۸۱). «بررسی تأثیر آموزش مهارت های حل تعارض زناشویی بر بهبود روابط متقابل زن و شوهر»، پایان نامه کارشناسی ارشد مشاوره، دانشگاه علامه طباطبائی.
۳۰. صادقی، رسول؛ ویژه، مریم؛ زنجری، نسیم (۱۳۹۸). «عوامل مرتبط با خشونت خانگی زنان تهران»، پژوهشنامه مددکاری اجتماعی، سال ۴، ش ۱۴، ص ۶۸-۳۸.
۳۱. صادقی، مسعود، فاتحی زاده، مریم، احمدی، سیداحمد؛ بهرامی، فاطمه؛ اعتمادی، عذرا (۱۳۹۳). «تدوین مدل خانواده سالم براساس دیدگاه متخصصان خانواده (یک پژوهش کیفی)»، فصلنامه مشاوره و روان درمانی خانواده، سال ۵، ش ۱، پ ۱۶، ص ۱۷۲-۱۴۲.
۳۲. صدوق، محمد بن علی (۱۳۷۸). عیون اخبار الرضا، ج اول، تهران: جهان.
۳۳. طباطبائی، محمدحسین (۱۳۷۷). تفسیر المیزان. ترجمه محمدباقر موسوی همدانی. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۳۴. عمادزاده، حسین (۱۳۹۳). مجموعه زندگی چهارده معصوم (ع)، جلد اول و دوم، چاپ ۲۸، تهران: طلوع.
۳۵. عنایت، حلیمه؛ یعقوبی دوست، محمود (۱۳۹۱). «برسی رابطه تعارض زناشویی با خشونت خانگی نسبت به دختران»، فصلنامه علمی پژوهشی زن و جامعه، سال سوم، ش ۳، ص ۳-۱.
۳۶. عیاشی، محمدبن مسعود (بی تا). تفسیر عیاشی، تهران: المكتبة العلمیة الاسلامیة.
۳۷. غباری بناب، باقر (۱۳۷۹). «رفتار بخشایش گرانه در نهج البلاغه». نشریه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، شماره چهارم، صص ۳۱۰-۲۸۹.
۳۸. فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹ق). العین. قم: هجرت.

۳۹. قائمی، علی (۱۳۹۳). نظام حیات خانواده در اسلام، تهران: انجمن اولیاء و مربیان.
۴۰. قرشی، سیدعلی اکبر (۱۳۷۱). قاموس قرآن، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۴۱. کیا، علی اصغر؛ حسن پور، جعفر (۱۳۹۱). «نقش رسانه‌ها در توسعه سلامت و رفاه اجتماعی»، فصلنامه جامعه، فرهنگ و رسانه، ۱ (۲).
۴۲. گیدنز، آنتونی (۱۳۸۶). راه سوم، بازسازی سوسیال دموکراسی، ترجمه منوچهر صبوری کاشانی، تهران: شیرازه.
۴۳. گیلانی، عبدالرزاق (۱۳۷۷). ترجمه مصباح الشریعہ، چاپ اول، تهران: پیام حق.
۴۴. مالمیر، محمود؛ محمودیان چالبطان، علی؛ تاجمیر ریاحی، آرزو (۱۳۹۶). «نقش رسانه‌های تصویری در پیشگیری و بروز جرایم خشونت آمیز»، فصلنامه علمی ترویجی مطالعات پیشگیری از جرم، سال ۱۲، ش ۴۶، ص ۵۶-۸۰.
۴۵. مصطفوی، حسن (۱۳۶۰). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۴۶. معتمدنژاد، کاظم (۱۳۸۵). وسایل ارتباط جمعی، چاپ پنجم، تهران: دانشگاه علامه طباطبائی.
۴۷. مک کوایل، دنیس (۱۳۸۵). نظریه ارتباطات جمعی، ترجمه پرویز اجالالی، چاپ دوم، تهران: دفتر مطالعات و توسعه سازمان‌ها.
۴۸. میناوند، محمد؛ مزروعی، مریم (۱۳۹۱). «مقایسه جایگاه برنامه‌های «سبک زندگی» داخلی و ماهواره‌ای در بین زنان تهرانی (مطالعه موردی برنامه‌های «بفرمایید شام» و «به خانه برمی‌گردیم»»، فصلنامه مطالعات ماهواره و رسانه‌های جدید، سال اول، ش ۲، دوره ۳۶.
۴۹. نایی، هوشنگ؛ آغاز، محمدحسن (۱۳۸۸). «فرهنگ، رسانه و نقش سیاست‌های رسانه‌ای در توسعه فرهنگی کشور»، مهندسی فرهنگی، سال ۳، ش ۳۲ و ۳۱.
۵۰. نجفی زهتاب، عادل؛ درویشه، زهرا؛ پیوسته‌گر، مهرانگیز (۱۳۹۰). «رابطه بین بخشودگی و رضایت زناشویی زوجین کرمانشاه». زن و فرهنگ، سال ۲، شماره ۸، ص ۲۳-۳۳.
۵۱. ینگلیس، فرد (۱۳۷۷). نظریه رسانه‌ها، ترجمه محمود حقیقت کاشانی، تهران: مرکز تحقیقات صدا و سیما.

۵۲.

1. Arquero J, del Barrio-García S, Romero-Frías E.(2017), What drives students' loyalty-formation in social media learning within a personal learning environment approach? The Moderating Role of Need for Cognition. Journal of Educational Computing Research; 55(4): 495-525.
2. Doorn, N (2011). Forgiveness, Reconciliation, and Empowerment in Transitional Justice. International Journal of Humanities and Social Science Vol. 1 No. 4; April 2011. 13.
3. Enright . R.(2011) **Psychological Science of Forgiveness**: Implications for Psychotherapy and Education, Presented at the Conference, Neuroscience and Moral Action:Neurological Conditions of Affectivity, Decisions, and Virtue Pontificia Università della Santa Croce Rome, Italy
4. Helme Falk, M. (2019). Browsing behaviour as a mediator: The impact of multi-sensory cues on purchasing. *Journal of Consumer Marketing*, 36(2), 253-263.
5. Kaplan AM, Haenlein M.(2010) Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media. Business horizons.; 53(1): 59-68.
6. Lin, W. F. & et al (2004), Effects of forgiveness therapy on anger mood & ..., Journal of Consulting and clinical Psychology, 72.
7. Minh, D. & Ly, P. (2015). An emerging marketing technology: Sensory marketing applied in retail industry. *The Secrets of Japanese Economy*, September, 1-10.
8. Norman, K. (2017). Forgiveness: How it Manifests in our Physical Health, Psychological Well-being and Longevity.
9. Reed, G. L. & Enright, R. D. (2006), the effects of forgiveness therapy on depression, anxiety and..., Journal of Consulting and Clinical Psychology, 74.
10. Rijavec, M, Jurčec, L.(2010). Gender Differences in the Relationship between Forgiveness and Depression/Happiness. Psihologijske teme 19 (2010), 1, 189-202.

11. Safarzadeh, S (2011). The relationship between forgiveness, perfectionism and intimacy and marital satisfaction in Ahwaz Islamic Azad University Married Students. *Middle-East Journal of Scientific Research* 9 (6): 778-784.
12. Shen, H. & Rao, A. (2016). Looks good to me: How eye movements influence product evaluation. *Journal of Consumer Psychology*, 26(3), 435-440
13. Skoda, A.M (2011). The relation between self-compassion, depression, and forgiveness of others. Thesis Submitted to The College of Arts and Sciences of the university of dayton. In Partial Fulfillment of the Requirements for The Degree Master of Arts in Clinical Psychology
14. Sylaska, K. M., & Edwards, K. M. (2014). Disclosure of Intimate Partner Violence to Informal Social Support Network Members: A Review of the Literature, Trauma, Violence, & Abuse, 2014, 15(1): 3-21.
15. Tonta Y (2009). Digital natives, social networks and the future of libraries. *Türk Kutuphaneciligi*.; 742-768
16. Tower M, Latimer S, Hewitt J. (2014) Social networking as a learning tool: nursing students' perception of efficacy. *Nurse Education Today*; 34(6): 1012-1017.
17. Van gog, T, Pass, F, Marcus, N, Ayres, P, Sweller, J. (2009) The mirror neuron system and observational learning. *Educ psychoRev*, 21, 21-30.
18. Wang Q, Woo H (2008). Affordances and innovative uses of Weblogs for teaching and learning. *New Educational Technology*; 183-199.
19. Wiedmann, K.-P., Hennigs, N., Klarmann, C. & Behrens, S. (2013). Creating multi-sensory experiences in luxury marketing. *Marketing Review St. Gallen*, 30(6), 60-69.
20. Wulandari, I., & Megawati, F. E. (2020). The Role of Forgiveness on Psychological Well- Being in Adolescents: A Review. Paper presented at the 5th ASEAN Conference on Psychology, Counseling, and Humanities (ACPCH 2019).
21. Yárnoz-Yaben, S., Garmendia, A., & Comino, P. (2016). Looking at the bright side: Forgiveness and subjective well-being in divorced Spanish parents. *Journal of happiness studies*, 17(5), 1905-1919.
22. Zywicki J, Richards K, Gomez K. (2011) Affordances of a scaffolded- social learning network. *On the Horizon*; 19(1): 33-42.
- 23.